

ŽEMAITIJA AR ŽEMOJI LIETUVA?

NIENDORF, Mathias. *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569-1795).* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. 329 S.

Vacys Vaivada

Klaipėdos universitetas

2006 m. pasirodžiusi Mathiaso Niendorfo (Mathias Niendorf) knyga, skirta nacijų formavimosi problemoms Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ankstyvaisiais naujaisiais laikais (1569–1795 m.) aptarti, sulaukė didelio istorikų susidomėjimo. 2007 m. Lietuvoje ir Vokietijoje pasirodė dvi išsamios Rimvydo Petrausko recenzijos. Tų pačių metų pabaigoje internetinio Vokietijos tinklalapio, skirto istorikams, recenzijų skyrelyje buvo paskelbta Stefano Rohdewaldo (Stefan Rohdewald) recenzija¹. Toks didelis susidomėjimas visiškai suprantamas – už Lietuvos ribų labai trūksta LDK tyrimų, kurie būtų publikuoti didesniai istorikų būriui prieinamomis kalbomis. Tiesą sakant, tai kartu didelė paspartis ir Lietuvos istorikams. Kita vertus, Lietuvoje, Lenkijoje ir valstybėse, kurios M. Niendorfo monografijoje aptariamuoju laikotarpiu priklausė LDK, dar ir dabar jaučiamos ženklūs LDK XVI–XVIII a. istorijos tyrimų spragos, tad kiekvienas straipsnis, nekalbant apie monografiją, yra lauktinas. Reikia deramai įvertinti ir tai, kad užsiimdamas minėto laikotarpio tyrimais, istorikas susiduria su didesne rizika nagrinėjamas problemas įterpti į hipotezės apvalkalą. Tokia rizika kolegų gretose yra suprantama ir gerbiama. Reikia pasakyti, kad apskritai minėtos recenzijos teigiamai vertina M. Niendorfo pastangas. S. Rohdewaldas pažymi svarbią M. Niendorfo monografijos vietą užpildant susidariusias spragas aptariant tautos sampratos transformacijas tarp viduramžiškos *nationes* ir ankstyvųjų naujųjų laikų nacijų, ypač kalbant apie LDK. R. Petrauskas taikliai pažymi, kad M. Niendorfo tiriamo laikotarpio išeities pagrindu pasirinkta ankstyvųjų naujųjų laikų sąvoka kol kas neišraiškina skamba Lietuvos istoriografijoje, tačiau būtent tai išskiria M. Niendorfo pastangas integruoti LDK XVI–XVIII a. istorijos problematiką į bendrąją Europos istorijos lyginamąjį kontekstą. Visos recenzijos solidžiai supažindina ir išskiria stipriąsias bei hipotetines skaitytojų dėmesiui pateiktos monografijos puses. Suprantama, kad labai retas darbas apsieina be didesnių ar mažesnių klaidų, jos taip pat yra įvardijamos. Visa tai leidžia nebesikartoti.

Stabtelėti norisi ties monografijos skyriumi, skirtu Žemaitijai. M. Niendorfas šį skyrių įvardijo „Žemaitija – sutrukdyto tautos formavimosi atvejis“ (*Žemaiten – ein Fall verhinderter Nationsbildung*). Intriguojantis yra jau pats skyriaus pavadinimas. R. Petrauskas skeptiškai žiūri į M. Niendorfo pasirinkimą analizuoti tautos formavimosi proceso problematiką atskiro LDK regiono atveju, kai ir taip yra aišku, kad lyginant su kitomis Europos šalimis „visos Lietuvos mastu tau-

¹ PETRAUSKAS, R. Apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę po Liublino unijos. *Kultūros barai*, 2007, Nr. 9, p. 95–99; PETRAUSKAS, R. Rezension zu: Niendorf, Mathias: Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569-1795). Wiesbaden, 2006. *Annaberger Analen*, 2007, Nr. 15, S. 323–331; ROHDEWALD, S. Rezension zu: Niendorf, Mathias: Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569-1795). Wiesbaden, 2006 [interaktyvus]. *H-Soz-u-Kult*, 2007 12 07 [žiūrėta 2008 10 04]. Prieitis per internetą: <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2007-4-195>>.

tos susidarymo procesas <...> liko iki galo neišplėtotas“². Su kai kuriais recenzento požiūrio taškais galima sutikti. Tačiau reikėtų atkreipti dėmesį į savaime suprantamą tiesą, jog negali būti identiškų turinių, istorijos patirtimi teritorijų, tad negalima kalbėti ir apie monografijoje aptariamų procesų identišką tapatumą LDK bei Vakarų Europai. Todėl paremčiau M. Niendorfo bandymus nagrinėti kol kas sunkiai dėl detalesnių tyrimų stokos tam „nusilenkiančias“ šiuo metu Europos istorijos kontekstui svarbias problemas. Tik gal kiek reikėtų pakreipti požiūrio kryptį – jei jau LDK istorija (konkrečiu atveju – sudėtingi nacijų formavimosi procesai) lygintina Europos istorijos, jos ankstyvųjų naujųjų laikų, kontekste, tai pirmiausia reikėtų bent jau siekti išnagrinėti šių procesų LDK turinį (kokie buvome), įvardyti vietines formas ir pereiti prie korektiško lyginimo. Deja, kol kas šis uždavinys mums yra sunkiai įveikiamas. Tai pripažino ir R. Petrauskas, nurodymas, kad LDK „regionų tyrimai tebėra apleista istorijos sritis“³. Sutinkant su šia nuomone, reikia pripažinti net ir kiekvienos sąvokos turinio tikslesnio nusakymo svarbą, nekalbant apie platesnius ir gilesnius regioninius tyrimus.

Kalbant apie sąvokas, norėčiau stabtelėti ties vienu Žemaitijos pavadinimo variantu vokiečių kalba, nes jis šiuo metu vis dažniau pasirodo istorinėje literatūroje. M. Niendorfo monografijoje lygia greta įprastiniam variantui *Žemaitija* yra bandomas pateikti *Niederlitauen*, t. y. *Žemoji Lietuva*. Pastarojo varianto kiltis neabejotinai yra sietina su istorinėje ir kalbininkų literatūroje dažnai nurodomais Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto žodžiais: „terra Samaytarum est inferior ad terram Lythwanie“⁴. Ar galima šiuos žodžius, išreikštus gana sudėtingame LDK politinės istorijos kontekste (dokumentas rašytas imperatoriui Zigmantui 1420 m. kovo 11 d.), tiesmukai perkelti į istorijos tyrimus, ar jie nesupaprastina to turinio, kuris kartais gali skausmingai atsiliepti kad ir M. Niendorfo aptariamų problemų korektiškam nusakymui?

Dabartinėje istorinėje literatūroje, aptariant Lietuvos valstybės susidarymo aplinkybes, jau senokai buvo pastebėtos dvi ryškesnės tendencijos, kurias labai aiškiai įvardijo dar Jerzy Ochmański (Jerzy Ochmański), kalbėdamas apie du Lietuvos formavimosi branduolius. Vienas jų, anot J. Ochmańskiego, XIII a. buvo Dausprungo ir Mindaugo aplinkoje Lietuvoje, kitas – Vykinto aplinkoje Žemaitijoje⁵. Vystantis istoriniams tyrimams Lietuvos istoriografijoje J. Ochmańskiego įvardytas sudėtingas valstybės formavimosi turinys, kad ir šiek tiek koreguojamas, bet nebuvo ir nėra atmetas. Sudėtingus procesus formuojantis lietuvių tautai yra nurodęs Edvardas Gudavičius. Jis konstatavo, kad „esant plačiai Žemaitijos autonomijai, lietuvių tauta formavosi kaip dviejų potautių derinys“⁶. Būna atkreipti dėmesį, kaip vyko procesai, kurie išryškino šių dviejų tendencijų formavimąsi. Reikia grįžti prie XIII a. Bene geriausiai patį mechanizmą yra nusakęs Alvydas Nikžentaitis. Autorių kolektyvo parengtoje „Žemaitijos istorijoje“ jis žemaičių potautės susiformavimui yra skyręs atskirą skyrį. A. Nikžentaičio nuomone, „XIII a. viduryje kilęs Lietuvos vidaus karas buvo tik impulsas žemaičių subtautai formotis. Kur kas didesnę vaidmenį suvaidino žemaičių geopolitinė padėtis. Nuo XIII a. pabaigos atsidūrusi Vokiečių ordino kaimynystėje ir nesulaukusi pakankamo Lietuvos valstybės dėmesio bei palikta viena likimo valiai, Žemaitija pamažu ėmė izoliuotis nuo Lietuvos, tarp dviejų didžiųjų valstybių susidarė erdvė, kurios kontroliuoti nepa-

² PETRAUSKAS, R. Apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę..., p. 98.

³ Ibid.

⁴ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376-1430* (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. 6). Collectus opera A. PROCHASKA. Cracoviae, 1882, s. 467.

⁵ OCHMAŃSKI, J. *Historia Litwy*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, s. 39–40.

⁶ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija*, T. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 m.* Vilnius, 1999, p. 100.

jėgė nei Vokiečių ordinas, nei Lietuva“⁷. Šiose mintyse akivaizdi XIII a. vidurio politinio konteksto svarba. Jį gerai yra apibrėžęs E. Gudavičius, kai apibūdindamas laikotarpį po Mindaugo krikšto ir karūnavimo, įvardijo jį kaip „vienišąją žemaičių kovą“⁸, vykusią iki Durbės mūšio 1260 m. Anot E. Gudavičiaus, šio laikotarpio politinė dominante tapo žemaičių kilmingųjų taryboje 1255 m. karo vadu išrinkto Algmino programa, kurioje išsiskyrė bendralietuviškų ryšių nutraukimo pražūtingumas ir Kuršo įsisavinimas⁹. Kaip tik šios programos įgyvendinimas leido vėl ieškoti ryšių su Mindaugu, kita vertus, vienas šios programos rezultatų buvo ir Durbės mūšis, turėjęs lemiamų pasekmių visiškai kitokios tolesnės raidos baltų teritorijose perspektyvai. Nepaisant to, kad baltų genčių pasipriešinimą Vokiečių ordinas palaužė, tačiau jau buvo suformuota galimybė besitraukiančiųjų būrimuisi – jau buvo sukurta ir krikščioniškojo pasaulio pripažinimo sulaukusi valstybė, su kuria bendradarbiauti žemaičiai jau buvo išreiškę norą. Apie ją XIII a. pab. – XIV a. būrėsi kovoje su agresyviais kaimynais pralaiminčios baltų kiltys. Kita vertus, žemaičiai sudarė tą aplinką, kurios pasiūlyta programa, o ir reali pagalba kovoje prieš Ordiną, formavo palankias sąlygas jungtis prie pastarųjų, t. y. buvo suformuota tam tikra pasitikėjimo ir palankios nuostatos terpė. Ši priverstinė migracija istoriografijoje yra gana plačiai aptarta. Ją yra nurodęs ir A. Nikžentaitis, konstatavęs, kad XIII–XIV a. pasireiškė aktyvi kuršių, žemgalių (tekste rašoma žiemgalių), skalvių, nadruvių migracija į Žemaitiją¹⁰. Genčių koncentracija siauresnėje teritorijoje galėjo sukelti tam tikrą trintį, tačiau jungimuisi pradžia davusi bendra programa ir konkretus bendradarbiavimas galėjo būti ta palanki terpė, dėl kurios savaime ėmė nykti atskirų genčių pavadinimai. Greičiausiai ne iš karto, bet atsikėlusios ar tolesnei bendrai būčiai susijungusios gentys ėmė save įvardyti žemaičių pavadinimu, kuris apibrėžė jau nebe vieną gentį. O pastaroji taip pat transformavosi. Tad grįžtant prie didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto žodžių galima būtų tiesiog konstatuoti, kad jie buvo išsakyti daugiau dėl priimtino Vakarų diplomatinei kalbai konteksto. Realiai tuo laikotarpiu (XV a. 3-uoju dešimtmečiu) *Žemaičių* įvardijimas kaip *žemiau esančios teritorijos* neturėjo realaus turinio. Atkreipiant dėmesį į minėtą padėtį, iš karto reikia matyti tą sudėtingą potaučių / subetnosų formavimosi turinį, kurį reikia įterpti į viduramžių paveldo kontekstą. Suprantama, kad į tai turi būti atsižvelgiama ir aptariant ankstyvųjų naujųjų laikų nacijų formavimąsi. Tad būtų galima sakyti, kad netikslu nusakant *Žemaitiją* vartoti *Žemosios Lietuvos* sąvoką. Šiuo atveju vokiečių kalba optimali būtų senosios istoriografijos vartojama sąvoka – *Žemaiten*.

Dar vienas niuansas, kurį iš dalies galima būtų aptarti aukščiau minėtame kontekste. Galbūt knygos struktūros poreikių vedinas M. Niendorfas glaudžiau siejo tuos procesus, kurie turėjo artimesnį ryšį su visos LDK pavyzdžiu. Gal todėl, aptardamas konfesinį aspektą Žemaitijoje, autorius kaip tam tikrą pavyzdį akcentuoja Kėdainius ir Kristupo Radvilos nurodymus savo pavaldiniams¹¹. Apskritai Kėdainių įtakos Reformacijos sklaidai Žemaitijoje nereikėtų pamiršti, tačiau aptariant esminių dominančių klausimą labai svarbu, jei ne svarbiausia, atsižvelgti į procesus, vykusius vidurio Žemaitijoje. Čia esminę, galima sakyti, lemiamą įtaką plėtojantis minėtam procesui turėjo Šemetų, Mitkevičių, Vnučkų ir Chodkevičių grupė. Neatsitiktinai ir pradinis regioninės evangelikų

⁷ BUTRIMAS, A.; ŽULKUS, V.; NIKŽENTAITIS, A.; VAIVADA, V.; ALEKSANDRAVIČIUS, E. *Žemaitijos istorija*. Vilnius, 1997, p. 79.

⁸ GUDAVIČIUS, E. Op. cit., p. 59.

⁹ Ibid., p. 61.

¹⁰ BUTRIMAS, A. et al. Op. cit., p. 53–54.

¹¹ NIENDORF, M. *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795)*. Wiesbaden, 2006, S. 190.

bažnyčios struktūros, distrikto, centras formavosi Šaukėnų–Šiluvos plote. Neatsitiktinis ir evangelikų aukštesniosios mokyklos įkūrimas Šiluvoje XVI a. paskutiniame dešimtmetyje¹². Visa tai verčia kalbėti apie komplikotą vietos visuomenės raidą, kuri, žiūrint mano minėtu aspektu, gali ženkliai pakeisti atraminius taškus, ant kurių yra statomos vėlesnius socialinės raidos procesus nusakančios konstrukcijos. Šiuo atveju reikėtų atkreipti dėmesį ir į XVII a. vid., sudarant sutartį su švedais, visiškai kitaip nei Biržų-Kėdainių šakos Radvilos savo laikyseną formuojančią ir opozicijon stojančią Žemaitijos bajoriją¹³. Tai taip pat vienas iš niuansų, kurie kiek kitaip nusako ryšius ir įtakas, buvusias to meto Žemaičių kunigaikštystės visuomenėje.

Šiuo kartu norėčiau apsiriboti tik šiomis pastabomis. Tačiau ir jos puikiai paremia R. Petrausko išsakytas mintis apie menką regionų raidos ištirtumą. Akivaizdu, kad esant tokiai padėčiai labai sunku korektiškiau aptarti tokią problemų apimtį, kurią savo knygoje iškėlė M. Niendorfas. Bet kuriuo atveju ši monografija padeda integruoti LDK istorijos tyrimus į bendrą Europos raidos kontekstą, kartu suteikia ir naujų galimybių tiek sprendžiant empirinius uždavinius, tiek apmąstant šiuolaikinės istoriografijos nagrinėjamas problemas.

¹² Žr.: VAIVADA, V. *Katalikų bažnyčia ir reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai*. Klaipėda, 2004.

¹³ *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“* (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 2). Pareng. E. ULČINAITĖ. Vilnius, 1994.